"ವೇದಾಂತ ವಾದಾವಳಿ"

१८२०. विलम्बि सं ॥ श्रावणमासे ॥ वि. श. १९५६.

॥ श्रीः ॥

वेदान्तवादावली

नाम

श्रीम[illegible]ष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक-
श्री[illegible]ष्यादिसारविचाररूपो
ग्रन्थसमुदयः ।

तत्र प्रथमो [illegible]गः
श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजसभाभूषणैः श्रीयदुशैलनिलयैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः पण्डितसार्वभौमैः
: श्री ॥ उ ॥
म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितानां वादार्थानां समुच्चयः ॥

८.

स च
तत्तनयेन म. अ. अनन्तार्येण
तद्भागिनेयेन म. भ. तो. नरसिंहार्येण च
विद्वद्वरैः शोधयित्वा
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

August, 1898.

Part I. No. 8.

॥ श्रीः ॥

वेदान्तवादावल्यां प्रथमभागे श्रीमदनन्तार्यवादार्थेषु—

वेदान्तवादावली ॥

इयं प्रतिमासं मुद्र्यमाणा, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरा, वेदान्तविषयकापूर्वोत्कृष्टप्रबन्धप्रचारणाय प्रवृत्ता [illegible] प्रथमभागे श्रीमन्महीशूरमहाराजमहास्थानपण्डितवर्यैः प्रथितवैभवैः श्री.।उ॥म--अ-अनन्तार्य(अनन्दाळ्वार्)वर्यैर्विरचिता वादार्थाः प्रकाश्यन्ते । भाविभागेषु सुप्रसिद्धश्रीमद्वेदान्ताचार्यादिविरचितशतदूषण्यादिमहाप्रबन्धा मुद्रयितव्या इति महती समुत्कलिका ॥

वार्षिकमौल्यमस्याः (प्रागेव देयम्)—

		रू. आ.
भरतखण्डवर्तिनाम्—(प्रापणभृतिसहितम्)	...	५—६.
तदितरदेशवर्तिनाम्— ,,	... ...	१० षिलिंग्स्

☞ बेङ्गळूरु कोट्टिगेवीथ्यां ६ गृहे निवसतः श्रीमतः प्र-भ-तो-नरसिंहार्यस्य सकाशादियमधिगन्तव्या ॥

READY FOR SALE.

(विक्रयसन्नद्धाः)

		रू. आ. पै.
१. शास्त्रारम्भसमर्थनवादः (तात्पर्यदीपिकासमेतः)	....	१—८—०
२. समासवादः ,,	....	०—४—०
३. ब्रह्मलक्षणवादः ,,	....	०—४—०
४. शरीरवादः ,,	....	०—६—०
५. शास्त्रैक्यवादः ,,	....	०—६—०

यत्तु–स्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसम्बन्धेन भ्रान्तत्वाश्रयत्वमेव भ्रान्त इत्यादिव्यवहारानियामकं ; तथा च भगवान्भ्रान्त इत्यादिभ्रमस्थले परमपुरुषे भ्रान्त[illegible]सृष्टिस्वीकारेऽपि न क्षतिः ; एवं स्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नहेयत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वमेव हेयप्रत्यनीकत्वम् ; हेयत्वमु[illegible] इच्छाविषयीभूताभावप्रतियोगित्वम् ; एवं धूमादेरप्युक्तसम्बन्धेन पा[illegible]त्वान्न वह्निशून्ये धूमादिभ्रमेऽपि व्यभिचारः । एवं–जगज्जन्मा[illegible]रणत्वस्य चोक्तसम्बन्धेन ब्रह्मलक्षणत्वान्न प्रधानादौ तद्भ्रमेऽप्यतिव्याप्तिः—इति ॥ तन्न । स्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसम्बन्धेन ब्रह्मादौ भ्रान्तत्वादीनां भ्रमे तत्सम्बन्धेनैव तत्र तत्सृष्टेरावश्यकतयोक्तदोषतादवस्थ्यात् । साध्यवदन्यभ्रमाविषयवृत्तित्वमेव व्यभिचा[illegible] लक्ष्यभिन्नभ्रमाविषयवृत्तित्वमेव चातिव्याप्तिः । अतो धूमादेर्वह्निशून्ये जगत्कारणत्वस्य च प्रधानादौ भ्रमेऽपि न तत्र व्यभिचारोऽतिव्याप्तिर्वा ; तत्र धूमादिविशिष्टधर्मिण एव सृष्टत्वेन साध्यवदन्यलक्ष्यभिन्नयोस्तयोर्भ्रमाविषयत्वाभावात् । साध्यवदन्यप्रमाविषयवृत्तित्वादिकं तु न व्यभिचारादिः । तत्र सृष्टस्यापि धर्मिणः ईश्वरीयप्रमाविषयत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यादिति ध्येयम् ॥

अथ—एवंरीत्या भ्रमविषयस्य सृष्टिस्वीकारे सदसद्विलक्षणत्वादिरूपमिथ्यात्वस्य भ्रमे जाते तद्विशिष्टधर्मिसृष्टेरावश्यकतया दृश्यत्वानुमानस्य सिद्धान्ते दृष्टान्तसौलभ्यम् । तथा च शतदूषण्यादौ सदसद्विलक्षणत्वादौ साध्येऽप्रसिद्धविशेषणत्वाभिधानमसङ्गतम् ॥ न च—अथवेत्यादिभाष्यपाठस्य क्वाचित्कतया तत्पाठेऽप्रामाणिकत्वाभिप्रायेण साध्याप्रसिद्ध्युद्भावनमिति—वाच्यम् । तथाऽपि स्वप्ने सदसद्विलक्षणत्वादिभाने तत्र सृष्टेर्विशिष्य श्रुतिसूत्रादिसिद्धत्वेन भाष्यकृदभ्युपगतत्वेन चाप्रसिद्धविशेषणत्वाभिधानस्य सुदूरपराहतत्वात् ॥

न च—तादृशस्वप्नो निष्प्रमाणक इति—वाच्यम्। स्वप्ने केन चित् सद्सद्विलक्षणत्वादिसाध्यकानुमानप्रयोगे कृते तदानीं तद्वाक्याद्बोधस्यापि सम्भावितत्वेनापलापासम्भवात्—इति चेन्न॥ अत्रस्थले अथवेत्यादिभाष्योक्तसृष्टिः स्वाप्निकसृष्टिश्च प्रत्यक्षविषयपदार्थ व, न परोक्षविषयस्येत्यभिप्रायात्; प्रत्यक्षस्थले सन्निकर्षघट र्थं सृष्टेरावश्यकत्वेऽपि परोक्षे तदनावश्यकत्वात्, तत्र प त्मकज्ञानद्वयेनैव **ज्ञानयाथार्थ्यनिर्वाहात्** ॥

अत एव—अद्वैतवादिभिरपि प्रत्यक्षस्थले **अनिर्वचनीयख्यातिः** परोक्षे **अन्यथाख्यातिरङ्गीकृतेत्यादिकं** वादान्तरे प्रपञ्चितम्—**इति सर्वमवदातम्** ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति
श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु
ज्ञानयाथार्थ्यवादः
समाप्तः।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

शरीरवादः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः

शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः

पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

श्रीयादवाद्रिनिवासि-

पण्डितवर्य-श्री ॥ उ ॥ स्था. कुप्पनैयङ्गार्यविरचितया

श्रीकाञ्चीपुरवासि-

विद्वद्वरेण्य–श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कु. श्रीनिवासार्यसंशोधितया

तात्पर्यदीपिकाख्यया टिप्पण्या

समेतः ।

म. अ. अनन्तार्येण

प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९८.

मूल्यं रू. ०—५—०

शास्त्रैक्यवादटिप्पणी.

प्रणम्य यादवाद्रीशं नारायणमनामयम् ।
शास्त्रैक्यवादविवृतिं करोमि विदुषां मुदे ॥

पु. प.

१. १. **निखिलेत्यादि** ॥ हेतुं—त्रिविधकारणं। निखिलशब्दार्थस्य हेतुशब्दार्थे विशेषणत्वेनायमर्थो लभ्यते । तेन निमित्तोपादानयोर्भेदवादनिरासः ॥

नित्यसेतुमिति ॥ नित्यं—कालापरिच्छिन्नं, सिद्धमिति यावत् । सेतुं—उपायभूतं। भवाब्धेरित्यस्य लक्षणया भवाब्धिनिस्तरणस्येत्यर्थः, मशकार्थो धूम इत्यादिवत् । अमृतस्यैषसेतुरित्यादिश्रुत्यर्थानुसन्धानेन, सेतुत्वोक्तिरिति ध्येयम् ॥ यद्वा—नित्यसेतुमित्यत्र नित्यत्वं नित्यप्रिय इत्यादाविव सेतुत्वेऽन्वेति ; सेतुत्वं तु लौकिकसेतौ कूलात्कूलान्तरप्रापकत्वरूपं प्रसिद्धम्, इह च संसारपारप्रापकत्वरूपं, संसारस्य च भवाब्धिशब्देन प्रतिपादनात् । तच्च भगवतो नित्यं, संसारपारप्राप्तेर्मुक्तस्य नित्यत्वात् । तेन भगवतः स्वतन्त्रत्वात् स्वसङ्कल्पेन मुक्ते पुनरावृत्तिहेतुत्वशङ्काव्युदासः ॥

१. ३. स्वग्रन्थस्य सम्प्रदायसिद्धत्वसूचनाय **परिचितेत्यादि** ॥

१. ८. **तथा च जैमिनिसूत्रमिति** ॥ इदं च सूत्रं पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्याये प्रथमपादे पठ्यते । अस्य च भाष्यम् —"अथ प्रश्लिष्टपठितेषु यजुष्षु कथमवगम्यते—इयदेकं यजुरिति। यावता पदसमूहेनोच्यते, तावान्पदसमूहः एकं यजुः । कियताचोच्यते, यावता

क्रियाया उपकारः प्रकाश्यते, तावद्वक्तव्यत्वात् वाक्यमित्युच्यते । तेनाभिधीयते—अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति । एतस्माच्चेत्कारणात् एकवाक्यता भवति तस्मादेकार्थः पदसमूहो वाक्यं। यदि च विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदं भवति ; किमुदाहरणं, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इति" —इत्यादि ॥ एतत्सूत्रभाष्यपर्यालोचनयैव एकवाक्यतापरिष्कारः कृत इति मन्तव्यम् ॥

१. ११. 'इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः', 'फलमतउपपत्तेः', 'फलसम्बिभत्सया कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति, सप्रीतोऽलं फलाय' इत्यादिश्रुतिसूत्रद्रमिडभाष्यादिकं हृदि निधाय **कर्माराध्यः कः** इत्युक्तम् ॥

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिश्रुतिमभिसन्धायाह—**कर्माङ्गकं किमित्याकारिकाया** इति ॥

१. १८. **मीमांसापूर्वोत्तरभागयोरित्यादि** ॥ 'चतुर्होतारो यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैः', 'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं', इत्यादिप्रमाणपर्यालोचनायां ब्रह्मणि तात्पर्यं सिध्यतीति भावः ॥

२. ७. पूर्वोत्तरमीमांसयोर्निरुक्तैकशास्त्र्ये प्रमाणाभावमाशङ्कते—**नन्वित्यादिना** ॥

२. १३. अनुमानप्रमाणेन तत्सिध्यतीति समाधत्ते—**नेत्यादिना**॥

२. २२. निरुक्तानुमानं भगवद्बोधायनानुमतमित्याह—**सूचितं चेदमित्यादिना** ॥ तत्सूचकं वृत्तिग्रन्थमुदाहरति—**संहितमेतच्छारीरकमित्यादिना** ॥

३. १. **शारीरकं**—ब्रह्ममीमांसा, "जगच्छरीरः परमात्मा शारीरः, 'तस्यैष एव शारीर आत्मा' इतिश्रुतेः ; तद्विषयं शास्त्रं शारीरक-

मित्युच्यते"—इति श्रुतप्रकाशिकोक्तेः ॥ **जैमिनीयेन**—जैमिनिप्रोक्तेन कर्मदेवताकाण्डद्वयघटितेन षोडशाध्यायात्मकेन शास्त्रेण ॥

ननु—जैमिनिप्रोक्तं षोडशलक्षणात्मकं शास्त्रमेवाप्रसिद्धं ; द्वादशाध्यायात्मकाध्वरमीमांसाशास्त्रस्यैव तत्प्रणीतत्वेन प्रसिद्धेः तदुपरितनभागस्य देवताकाण्डस्य काशकृत्स्नप्रणीतत्वात्। अनुगृहीतं चाचार्यैः—"सङ्कर्षः काशकृत्स्नप्रभव इति कथं तत्त्वरत्नाकरोक्तिः"—इति। अतः षोडशलक्षणात्मकपूर्वभागस्य जैमिनिप्रणीतत्ववर्णनमाचार्यग्रन्थविरुद्धम् —**इति चेन्न** ॥ षोडशाध्यायात्मकं पूर्वमीमांसाशास्त्रं साकल्येन जैमिनिनैव प्रणीतम् । सङ्कर्षकाण्डस्य काशकृत्स्नः प्रवर्तकः ॥ तथा चानुगृहीतं **सारे**—

"कर्मणां च प्रकृतिविकृतिरूपाणां धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थसाधनतानिश्चयः प्रभुत्वादार्त्विज्यमित्यन्तेन सूत्रकलापेन ससङ्कर्षेण कृतः"—इति ॥

वेदान्ताचार्यैरपि—

"वृत्तिग्रन्थे तु जैमिन्युपरचिततया षोडशाध्य्युपात्ता
सङ्कर्षः काशकृत्स्नप्रभव इति कथं तत्त्वरत्नाकरोक्तिः ।
अत्र ब्रूमस्सदुक्तौ न वयमिह मुधा बाधितुं किं च नार्हाः
निर्वाहस्तूपचारात् क्वचिदिह घटते ह्येकतात्पर्ययोगः ॥"

—इति ॥

तस्मात् षोडशलक्षणस्य जैमिनिप्रणीतत्वोक्तिराचार्यानुमतैवेति न कोऽपि विरोधः—इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

४. २०. **पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतेत्यादि** ॥ सङ्गतिपदार्थश्चा-

चार्यैः श्रुतप्रकाशिकायामित्थमनुगृहीतः—

"अत्रामी सङ्गतिविशेषा अभिप्रेताः—पाठक्रमः, चेतनानां त्रिवर्गे प्रथमप्रावण्यसम्भवरूपोर्थस्वभावः, औपनिषदेष्वङ्गाङ्गिभावप्रतिपादकवाक्येषु यज्ञादिकर्मणः पदार्थत्वेन सम्बन्धः, कासु चिद्विद्यासु यज्ञतदुपकरणादीनां दृष्टिविशेषणत्वोक्तिः, कर्मब्रह्मविद्ययोः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः, विद्याकर्मणोरुत्पाद्योत्पादकभावात्तच्छेषभूतविचारयोस्तत्क्रमभाक्त्वोपपत्तिः, व्याख्यानभूतमीमांसायां चोत्तरभागस्य पूर्वभागोक्तन्यायसापेक्षत्वं च ॥" —इति ॥

६. १९. **अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितेति** ॥ मीमांसाख्यपरिकरं विना वेदान्तवाक्यश्रवणे कृते महावाक्यतात्पर्यनिर्णयाभावेन वेदान्तवाक्यजन्यशाब्दबोधेऽप्रामाण्यशङ्का उदेतीति भावः । अनुगृहीतं च श्रुतप्रकाशिकायामाचार्यैः—

"न हि वेदस्यापातप्रतीतिजनकत्वं स्वभावः, प्रमितिजनकत्वस्वभावत्वात् ; मीमांसाख्यपरिकरशून्यस्य तदभावो न श्रुतेः प्रमितिजनकत्वस्वभावविरोधी ; यथा आलोकादिसहकारिविरहे रूपाद्यनुपलम्भः चक्षुरादीनां रूपादिसाक्षात्कारजनकत्वस्य स्वाभाविकत्वं न विहन्ति, तद्वत् ॥" —इति ॥

७. १. **यजेतेति विधिप्रत्ययेति** ॥ इदं च विधिप्रत्ययस्य श्रेयस्साधनत्वार्थकत्वमङ्गीकर्तॄणां मतमनुसृत्य ; सिद्धान्ते कृतिसाध्यतामात्रस्य विध्यर्थत्वात् । तथा चानुगृहीतं श्रीभाष्ये—

"अतो विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव लिङादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयते" —

—इति ॥

अत एव "श्रेयस्साधनताकत्वावच्छिन्ने शक्त्यङ्गीकारेऽपि" इति अपिनाऽभ्युपगमवादस्सूचितः ॥

८. ६. **उक्तं समाम्नायेति** ॥ इदं च सूत्रं पूर्वमीमांसायां प्रथमाध्याये चतुर्थपादे पठ्यते ॥

८. ९. **अल्पश्रुतेरित्यादि** ॥ इदं च सूत्रं ब्रह्ममीमांसायां प्रथमाध्याये तृतीयपादे पठ्यते ॥

८. १२. पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विभिन्नकर्तृकत्वात् परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाच्च उक्तहेतुना ऐकशास्त्र्यं न सिध्यतीति शङ्कते—**यत्त्विति** ॥

८. १९. यत्र कर्तृभेदः तत्र एकग्रन्थत्वाभाव इति नियमस्य कादम्बर्यादौ व्यभिचारान्नोक्तदोषप्रसक्तिरिति समाधत्ते—**तत्र चिन्त्यत इत्यादिना** ॥

९. २०. **प्राचां ग्रन्थेष्विति** ॥ श्रुतप्रकाशिकाशतदूषण्यादाविंत्यर्थः । तत्र कथं विरोधपरिहारः कृत इति चेत्तत्प्रकारश्चेत्थं **श्रुतप्रकाशिकायाम**न्वग्राहि—"देवतानिराकरणे न तात्पर्यं, अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धानिवारणाय कर्मप्राधान्यपरत्वात्तस्य । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तु निन्दितादितरत्प्रशंसितुमिति हि न्यायविदः॥" —इति ॥

शतदूषण्यामपि—"देवताकाण्डश्च कर्मकाण्डशेषतया भाष्यकारैः परिगृहीतः । तदुक्तं सङ्कर्ष इति तत्रत्यसूत्राणि चोदाहरन्ति—तस्य च काण्डस्योपसंहारे अन्ते 'हरौ तद्दर्शनात्' इति देवताकाष्ठां प्रदर्श्य, 'स विष्णुराह हि' इति सर्वदेवताराधनानां तत्पर्यवसानाय तस्य सर्वात्मत्वेन व्याप्तिं प्रतिपाद्य, 'तं ब्रह्मेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते' इति तस्यैव वेदान्तवेद्य-

परब्रह्मत्वोपक्षेपणोपसंहारात् सामान्यतो विशेषतश्चेश्वरः प्रस्तुत इति तत्त्वविदां सम्प्रदायः ॥" —इति ॥

विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

९. २४. अथ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः', 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति', 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सः, अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते', 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्', 'सहकारित्वेन च',

'इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।'

'वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥'

'उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगैकलभ्यः'--इत्यादि प्रमाणैः विद्यायाः कर्माङ्गकत्वप्रतिपादनात् अङ्गप्रतिपादकशास्त्रस्याङ्गिबोधकशास्त्रेणैकवाक्यत्वं स्वरससिद्धमित्यभिप्रायेण पुनरपि कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यं प्रतिपादयति—**किञ्चेत्यादिना** ॥

१०. ६. **ननु**—'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति श्रुत्या यज्ञादिकर्मणां न वेदनसाधनत्वं प्रतीयते, किन्तु विविदिषासाधनत्वमेव । विविदिषासाधनत्वं च—अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण । अनुगृहीतं च जिज्ञासाधिकरणभाष्ये—

"श्रुत्यक्षरपर्यालोचनया चान्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण विविदिषोत्पत्तावुपयुज्यते" —इति ।

तथा च—यज्ञादीनां वेदनसाधनत्वं दुरुपपादम् । किञ्च यज्ञेनेत्यादितृतीयार्थकरणत्वस्य गगनं दिदृक्षत इत्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्वादेरिव इच्छायामेवान्वयाङ्गीकारेण यज्ञादिकरणकत्वप्रकारकेच्छाया एव

प्रतीत्या विद्याकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेनेयं श्रुतिः प्रमाणं भवितुमर्हति—
इत्यभिप्रायेण शङ्कते—यद्यपीति ॥

१०. १०. 'असिना जिघांसति', 'अश्वेन जिगमिषति' इत्यादाविव धात्वर्थे तृतीयार्थकरणत्वान्वयसम्भवेन 'सर्वापेक्षाच्च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' सहकारित्वेन च—'एवं रूपाया ध्रुवानुस्मृतेस्साधनानि यज्ञादीनि कर्माणि' इति सूत्रभाष्यस्वारस्येन च विद्याकर्मणोरङ्गाङ्गिभावस्सम्भवतीति समाधत्ते—**तथाऽपीत्यादिना** ॥

ननु—विविदिषासिद्ध्यर्थमेव कर्मानुष्ठानमस्तु, जातायां विविदिषायां शमादिभिरेव वेदनोत्पत्तिसम्भवात् ; तथा च कर्मणामिच्छासाधनत्वाङ्गीकारे न काऽप्यनुपपत्तिः—इति चेत् ॥ **अत्र श्रुतप्रकाशिकाकृतः**—

"तथा हि—सर्वेषां पुरुषाणां अवान्तरसाध्योपाये प्रवृत्तिः परमसाध्येच्छया विना नोपपद्यते । यथा यागाद्युपायभूतद्रव्यार्जनादौ प्रवृत्तिर्यागादिसाध्यापूर्वादिविषयेच्छया विना नोपपद्यते, तथा इच्छासिद्ध्यर्थमनुष्ठानमिच्छासम्पाद्यवेदनेच्छया विना नोपपद्यते । अतो वेदनेच्छायां जातायां वेदनोपायभूतेच्छासिद्ध्यर्थमनुष्ठानं ; तस्यां जातायां च तदर्थमनुष्ठानमनपेक्षितमिति तदनुष्ठानविधिवैयर्थ्यं स्यात् । किं च स्वसिद्धिसापेक्षा स्वसिद्धिरिति आत्माश्रयः ; वेदनेच्छया इच्छासिद्ध्यर्थकर्मानुष्ठानं, इच्छासिद्ध्यर्थकर्मानुष्ठानाद्वेदनेच्छासिद्धिरिति अन्योन्याश्रयणं वा । अतो विविदिषासाधनत्वं कर्मणां न युक्तम्"— **इति समादधिरे** ॥

विस्तरस्तु शतदूषणीप्रभृतिषु द्रष्टव्यः ॥

१०.१९. ननु—विद्याकर्मणोरङ्गाङ्गिभावाङ्गीकारप्रयासो विफलः, प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनाध्यस्तनिवृत्तिं प्रति अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन हेतुतायाश्शुक्तिरूप्यादिस्थले सम्प्रतिपन्नत्वेन तन्न्यायेन अत्रा-

प्यधिष्ठानभूतब्रह्मसाक्षात्कारेणैव प्रपञ्चनिवृत्तिसम्भवात् तत्र कर्मणामुपयोगे मानाभाव इति शङ्कते—**नन्विति** ॥

१०. १९. जगन्मिथ्यात्ववादस्य **न्यायभास्करा**दिग्रन्थेषु बहुशो दूषितत्वेन तदसिद्ध्या ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रेण न तन्निवृत्तिस्सम्भवतीति समाधत्ते—**नेत्यादिना** ॥

१०. २३. शाब्दापरोक्षवादिनां मतेऽपि विचारानुपपत्तिर्नास्तीत्याह—**अत्र वदन्तीत्यादिना** ॥

१३. १३. **सिद्धान्ते त्वित्यादि** ॥ निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्निष्कृष्टं लक्षणमाह—संस्काराजन्यत्वे सतीत्यादिना। तथा चानुगृहीतं जिज्ञासाधिकरणभाष्ये—"निर्विकल्पकं नाम—केन चिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणं, न सर्वविशेषरहितस्य ; तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनात्, अनुपपत्तेश्च। केनचिद्विशेषेणेदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते" —इति ॥

अत्र श्रुतप्रकाशिका— "अनेन संस्कारसचिवग्रहणं सविकल्पकं, इतरत् निर्विकल्पकमिति सिद्धम्।" —इति ॥

एतद्भाष्यश्रुतप्रकाशिकापर्यालोचनालब्धमेतल्लक्षणमिति मन्तव्यम्॥

१५. १६. ननु—ब्रह्मविचारात्पूर्वं सत्यज्ञानादिवाक्यात् निर्विकल्पकं संशयात्मकं ज्ञानं जायते। तच्च ज्ञानं नाविद्यानिवर्तकम्। विचारानन्तरं जायमानन्तु ज्ञानं निश्चयात्मकं, तदेवाविद्यानिवर्तकं ; तथाविधज्ञानार्थमेव विचार आवश्यक इति वदतो ब्रह्मानन्दस्य मतमुपन्यस्यति—**यदप्युक्तं ब्रह्मानन्देनेत्यादिना** ॥

१८. १, अथ विचारात्पूर्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य अहं ब्रह्मेत्याकारकब्रह्माभेदबोधजनकत्वं न सम्भवति ; तज्ज्ञानप्रतिबन्धकस्य नाहं ब्रह्मेति ज्ञानस्य तज्जन्यसंस्कारस्य वा सत्त्वात् संस्कारसाधारण-

रूपेण प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे तादृशाभेदज्ञानानुदयात् । इत्थं च निदिध्यासनेन भेदवासनानिरासे तत्त्वमस्यादिवाक्यमभेदबुद्धिं जनयतीति निदिध्यासनप्रवृत्त्युपयोगितया विचारस्य सार्थक्यं वदतां मतमाह—**यदपि मतान्तरमित्यादिना** ॥

१८. २२. संस्कारसाधारण्येन प्रतिबन्धकत्वमङ्गीकर्तुं न शक्यते, इच्छादिव्यावृत्तये प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ ज्ञानत्वनिवेशावश्यकत्वात्—इत्यादिना तन्मतं दूषयति—**इदञ्च मतमसदित्यादिना** ॥

१९. ८. केवलवाक्यजन्यज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वासम्भवेन कर्माङ्गकोपासनात्मकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुतायाः स्वीकरणीयतया कर्मब्रह्मभागयोरैकशास्त्र्यं सिध्यत्येवेति स्वसिद्धान्तं निगमयति—**तस्मादुक्तरीत्येत्यादिना** ॥

इदमैकशास्त्र्यं सूत्रकारानुमतमेव; धर्मजिज्ञासासूत्रस्य पूर्वोत्तरभागसाधारणप्रतिज्ञारूपत्वात् । तथा चानुगृहीतं **श्रुतप्रकाशिकायां**—

"अथवा अथातो धर्मजिज्ञासेत्येव साधारणी प्रतिज्ञा ; अलौकिकश्रेयस्साधनं हि धर्मः, तदनुयायि प्रतिपाद्यम् । धर्मश्च साध्यसिद्धभेदेन द्विविधः । सिद्धरूपे वस्तुनि धर्मशब्दप्रयोगो **महाभारते** दृष्टः ; यथा—

'ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥' —इति ॥

तथा--**अभियुक्तैश्च** अलौकिकत्वे सति श्रेयस्साधनत्वं धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मन्वानैः सिद्धरूपेऽर्थे धर्मशब्दः प्रयुक्तः—

'द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।
तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥'—इत्यादौ ॥

तत्र द्रव्यादिसद्भावेऽपि क्रियाप्राधान्यात् साध्यधर्मपरः **पूर्वभागः**। उपासनतदङ्गसद्भावेऽपि ब्रह्मप्रधानत्वात् सिद्धधर्मपरः **ऊर्ध्वभागः** ॥ अत्र उभयभागविचारसाधारणी प्रथमप्रतिज्ञा । तत्र धर्मशब्दस्य साध्यधर्मविषयतया प्रसिद्धिप्राचुर्येण बुद्धिस्थत्वात् पूर्वभागप्रतिपन्नत्वेन प्राथम्यात् धर्मजिज्ञासापदेनैव तन्त्रेण वाऽर्थतो वा प्रतिज्ञातत्वोपपत्तेश्च तल्लक्षणमुक्तं चोदनासूत्रे । सिद्धरूपधर्मविशेषस्य च साधारणप्रतिज्ञयैवार्थतः प्रतिज्ञातत्वेऽपि तस्य बहुग्रन्थव्यवधानाच्छब्दाबोध्यत्वशङ्कापरिजिहीर्षया च पुनः प्रतिज्ञा कृता । तस्य लक्षणमुक्तं जन्मादिसूत्र इति युक्तमैकशास्त्र्यम् "—इति ॥

१९. ११. अतः पूर्वोत्तरभागयोरैकशास्त्र्ये न किञ्चिद्बाधकमित्यभिप्रायेणाह—**दिगिति** ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

शास्त्रैक्यवादः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः

शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः

पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः ।

श्रीयादवाद्रिनिवासि-

पण्डितवर्य-श्री ॥ उ ॥ स्था. कुप्पनैयङ्गार्यविरचितया

श्रीकाञ्चीपुरवासि-

विद्वद्वरेण्य–श्री ॥ उ ॥ ति. अ. कु. श्रीनिवासार्यसंशोधितया

तात्पर्यदीपिकाख्यया टिप्पण्या

समेतः ।

म. अ. अनन्तार्येण

प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९८.

मूल्यं रू. ०—५—०

॥ श्रीः ॥

गुरुसामानाधिकरण्यवादः

श्रीमद्यादवभूधराङ्कणलसन्मदारमिन्दीवर-
श्रेणीकान्तिझरीपरीतवपुषं निध्याय नारायणम् ।
श्रीरामानुजसूचितश्रुतिशिखासिद्धान्तबद्धादर-
स्सामानाधिकरण्यसद्मनिकां ग्रथ्नात्यनन्तस्सुधीः ॥१॥

इह खलु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'अयमात्मा ब्रह्म', 'तत्त्वमसि' इत्यादिसमानाधिकरणपदघटितवाक्यार्थो विचार्यते ॥

तत्पदप्रयोज्यविशेष्यताविशिष्टाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वं तेन समं समानाधिकरणत्वम्; नीलमुत्पलमित्यादौ उत्पलपदप्रयोज्यविशेष्यताविशिष्टप्रकारताप्रयोजकत्वात् नीलपदस्योत्पलपदेन सामानाधिकरण्योपपत्तिः । प्रकारतायां विशेष्यतावैशिष्ट्यं च—स्वानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । घटो घट इत्यादौ सामानाधिकरण्यवारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः ॥

न च—तादृशप्रकारताप्रयोजकत्वं हि तादृशप्रकारताशालिबोधजनकज्ञानविषयत्वं, घटो घट इत्यादौ घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबोधाप्रसिद्ध्या तादृशबोधजनकताघटितोक्तलक्षणस्य नातिव्याप्तिप्रसक्तिः—इति वाच्यम्; तादृशप्रकारताशालिबोधौपयिकाकाङ्क्षाशालित्वस्यैव विवक्षणीयत्वात्, अन्यथा तद्बोधानुपधायकव्यक्तिविशेषे व्याप्तेः । घटो घट इत्यादिना

तादृशबोधाजननेऽपि तादृशबोधौपयिकप्रथमान्तघटपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटादिपदत्वरूपाकाङ्क्षासत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तेः ॥

न च—तादृशबोधाप्रसिद्धचैव तद्बोधौपयिकाकाङ्क्षात्वं प्रथमान्तघटपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटपदत्वेन कल्प्यत इति—वाच्यम्। धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन अभेदसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबोधं प्रति प्रकारतासम्बन्धेन प्रथमान्तघटपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुताया एव लाघवेन कल्पनीयत्वात् आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्य धर्मितावच्छेदकताभेदेन कारणताबाहुल्यप्रसङ्गेनायुक्तत्वात् ॥

एवं च—द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्यत्वावच्छिन्ने तादृशबोधोत्पत्त्यनुरोधेन अभेदसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबोधौपयिकाकाङ्क्षात्वस्य प्रथमान्तघटपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदत्वे क्लृप्तत्वेन तादृशाकाङ्क्षाशालिनि घटो घट इत्यादावतिप्रसक्तिवारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशस्सार्थकः। स्वानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं च—स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकताकत्वम्। तेन घटो नीलघट इत्यादौ जातित्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नपरामर्शकतदादिपदघटिते घटस्स इत्यादौ च सामानाधिकरण्योपपत्तिः। तत्र नैल्यजातित्वादिविशिष्टघटत्वस्य घटत्वाभेदेऽपि विशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकघटत्वनिष्ठैकत्वापेक्षया प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकनैल्यघटत्वोभयत्वजातित्वादेर्भेदात् ॥

अत एव—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादौ स्थूलचिदचिद्विशिष्टार्थकेदम्पदसमानाधिकरणत्वं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टार्थकसत्पदस्योपपन्नम्। तत्र विशेष्यतावच्छेदकीभूतस्थूलचिदचिदपेक्षया प्रकारतावच्छेदकीभूतसूक्ष्मचिदचितोर्भेदाभावेऽपि विशेष्यताप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकयोः स्थूलसूक्ष्मावस्थयोर्भेदात्। स्तोकं पचतीत्यादौ

पचिधातुसमानाधिकरणत्वं स्तोकपदस्येष्टमेव। क्रियाविशेषणस्थले सर्वत्राभेदान्वयबोधोदयेन प्रकृते पाकत्वावच्छिन्ने स्तोकत्वावच्छिन्नस्य अभेदसम्बन्धेनान्वयात् ॥

उक्तं च **कातन्त्रपरिशिष्टे**—

"धात्वर्थैकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति भवत्येव" —इति ॥

यदि च—विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचिपदसमानाधिकरणत्ववत् विशेष्यवाचिपदस्यापि विशेषणवाचिपदसामानाधिकरण्यमिष्यते; **तदा**—विशेषणविशेष्योभयसाधारणं तत्पदप्रयोज्यविषयताविशिष्टविषयताप्रयोजकत्वं तेन समं सामानाधिकरण्यमिति वक्तव्यम्। विषयताविशिष्टत्वं च—स्वानवच्छेकधर्मावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपिततादात्म्यसम्बन्धनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन। द्वितीयसम्बन्धनिवेशाद्घटमित्यादौ अम्पदप्रयोज्यविषयतानिरूपिताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजके अम्पदसामानाधिकरण्याभाववति घटपदे नातिप्रसङ्गः ॥

यत्तु—तत्पदप्रयोज्यतादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नविषयताविशिष्टतादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वं तेन समं सामानाधिकरण्यं विशेषण[1]विशेष्योभयसाधारणं; वैशिष्ट्यं च—स्वानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। तत्र प्रथमतस्तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वनिवेशनात् घटमित्यादौ घटपदसामानाधिकरण्याभाववति अम्पदे, उत्तरत्र तन्निवेशात् अम्पदसामानाधिकरण्यशून्यघटपदे च, नातिप्रसङ्गः—इति ॥ **तन्न**। तथा सति नीलं घटमानयेत्यादौ नीलपदसामानाधिकरण्यवति घटपदे तत्पदसामानाधिकरण्यवति नीलपदे चाव्याप्तेः। अन्तराभासमान-

१. (टि.) विशेषणवाचकपद-विशेष्यवाचकपदोभयसाधारणमित्यर्थः ॥

विशेष्यताप्रकारतयोरभेदमते तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्न प्रकारतानिरूपितविशेष्यताया एव अमूपदार्थकर्मत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाभिन्नत्वेन तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वाभावात् ॥

यदि च—नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वात् अभेदप्रकारक एव बोधो जायते, न त्वभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारकः। तदुक्तं **जिज्ञासाधिकरणटीकायां**—

> "समानाधिकरणपदेषु प्रातिपदिकं विशेषणान्वयपरम्। तत्स्थसमानविभक्तिर्विशेष्यैक्यपरा" —इति ॥

अयमर्थः। प्रातिपदिकं विशेषणान्वयपरम्। नीलादिपदं नीलरूपाद्यवच्छिन्नार्थकम्। तत्स्थसमानविभक्तिर्विशेष्यैक्यपरा तदव्यवहितोत्तरप्रथमाविभक्तिर्नीलरूपाश्रयघटत्वाश्रयरूपविशेष्ययोरभेदार्थका—**इत्युच्यते**। **तदा**—स्वनिरूपिततादात्म्यविषयतात्वेन संसर्गताप्रकारतासाधारणरूपेण तद्विषयताया निवेशान्न दोषः ॥

यद्वा—स्वजन्योपस्थितिविषयताऽनवच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वस्वप्रयोज्यविषयतानिरूपिततादात्म्यनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन तत्पदविशिष्टत्वमेव तत्पदस्य तेन साकं सामानाधिकरण्यम् ॥ नीलो घट इत्यादौ नीलपदजन्योपस्थितिविषयताऽनवच्छेदकघटत्वावच्छिन्नोपस्थापकत्वस्य नीलपदप्रयोज्यनीलत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविभक्तिप्रयोज्यतादात्म्यविषयतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्य घटपदे सत्त्वेन घटपदस्य नीलपदसामानाधिकरण्योपपत्तिः ॥ एवं नीलपदेऽपि घटपदसामानाधिकरण्यं ग्राह्यम्। नीलघटः नीलोत्पलमित्यादिसमासस्थलेऽपि नीलपदप्रयोज्यनीलत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिततादात्म्यनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वसत्त्वात्सामानाधिकरण्यनिर्वाहः ।

अत्र घटो घट इत्यादिवारणाय प्रथमसम्बन्धस्य, घटः पट इत्यादि-वारणाय द्वितीयसम्बन्धस्य च निवेशः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति भाष्योदाहृतशाब्दिकलक्षणस्याप्ययमेवार्थः । तत्र भिन्नधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वार्थकेन भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामित्यनेन प्रथमसम्बन्धस्य एकपदप्रयोज्यविषयतानिरूपिततादात्म्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वतात्पर्येण एकस्मिन्नर्थे वृत्तिरित्यनेन द्वितीयसम्बन्धस्य लाभात् । सम्बन्धद्वयनिवेशनप्रयोजनं चोक्तं **जिज्ञासाधिकरणटीकायां**—

> "तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानामित्यनेन विशेषणतो विशेष्यतश्च एकार्थानां घटः कुम्भ इत्यादीनां न सामानाधिकरण्यमित्युक्तम्। एकस्मिन्नर्थे वृत्तिरित्यनेन चोभयतो भिन्नार्थानां गौरश्वो महिष इत्यादीनां न सामानाधिकरण्यम्"—इति ॥

अत्र—यद्यपि घटो घट इत्यादावतिव्याप्तिवारणमेव प्रथमसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनं सम्भवति । तथाऽपि स्वनिरूपितशक्त्यनिरूपकत्वरूपस्वभिन्नत्वनिवेशेनापि घटो घट इत्यादिवारणसम्भवात् स्वविषयकज्ञानजन्योपस्थितिविषयताऽनवच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वपर्यन्त-निवेशफलं घटः कुम्भ इत्यादिवारणमेवेत्यभिप्रेत्य तावत्पर्यन्तानुधावनमित्यवसेयम् ॥

अथात्र—स्वजन्योपस्थितिविषयताऽनवच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वं हि न तावत्तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वम् । तथा सति यत्र नीलो घट इत्यादौ घटपदत्वादिना धर्म्यन्तरावगाहिभ्रमाद्घटत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थितिः तत्र नीलादिपदजन्योपस्थितिविषयताऽनवच्छेदकघटत्वावच्छिन्नविषयकोपस्थिति-जनकज्ञानविषयत्वस्य घटपदेऽभावेनाव्याप्तेः । किन्तु तादृशोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वम् ।

तथा च—घटः कुम्भ इत्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा घटपदजन्योपस्थितिविषयताऽनवच्छेदकीभूतगजशिरोदेशत्वाद्यवच्छिन्नविषयकोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकतावच्छेदकीभूतानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वस्य कुम्भपदे सत्त्वात्—इति चेत् ॥ **इदमत्र टीकातात्पर्यम्**—'लटश्शतृशानचावप्रथमा समानाधिकरणे', 'तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारयः' इत्यादिसूत्रस्थसमानाधिकरणशब्दविवरणार्थं सामानाधिकरण्यलक्षणमुक्तं **पतञ्जलिना**—'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यम्' इति। तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानामित्यस्य भिन्नधर्मावच्छिन्नोपस्थापकानां भिन्नधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकाणामिति वा अर्थः। एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः एकत्व विशिष्टविषयकबोधजनकत्वमेकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वपर्यवसितम्। स्वजन्योपस्थितिविषयताऽनवच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वस्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितैकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन स्वनिरूपितशक्यतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वस्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितैकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन वा तत्पदविशिष्टतत्पदत्वं तेन समं सामानाधिकरण्यम्—इति फलितम् ॥

अत्र—एकत्वनिष्ठविषयतेत्यत्र एकत्वं तादात्म्यरूपं ग्राह्यम्, सङ्ख्यारूपत्वे नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरैकवचनस्यैकत्वपरत्वाङ्गीकारेण सामानाधिकरण्योपपादनेऽपि नीलान्युत्पलानीत्यादौ तदनुपपत्तेः। एवं स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपिततादात्म्यनिष्ठविषयतायां विभक्तिप्रयोज्यत्वं निवेश्यम्। तेन राजा तस्य पुत्रश्च दर्शनीयावित्यत्र तत्पदस्य न राजपदसामानाधिकरण्यापत्तिः। तत्पदस्य वक्तृबुद्धिविषयाभेदविशिष्टराजत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थापकतया विषयताया विषयस्वरूपतामते तत्पदप्रयोज्यवक्तृबुद्धिविषयनिष्ठविषयताया

राजपदप्रयोज्यत्वानपायात्, राजपदतत्पदयोः घटो नीलघट इत्यादिवत् भिन्नधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वात्। एतदभिप्रेत्यैवोक्तं **जिज्ञासाधिकरणटीकायाम्**—

"समानविभक्त्यैक्यबोधनं वृत्तिशब्देन विवक्षितं; तेन—राजा तस्य पुत्रश्च दर्शनीयावित्यत्र राजपदतच्छब्दयोस्सामानाधिकरण्यव्यावृत्तिः। तत्र हि प्रकृतपरामर्शितच्छब्दादैक्यावगमः, न तु समानविभक्त्या॥ ननु—नीलान्युत्पलानीत्यादौ सामानाधिकरण्यं न स्यात्; विशेष्यबहुत्वादेकार्थवृत्तित्वानुपपत्तेः। मैवम्। एकस्मिन्नितिपदस्य समभिव्याहृतपदान्तरोपस्थापिताकारानधिकरणत्वव्यावृत्त्यर्थत्वात्। तत्तत्पदोपस्थापितानेकविशेषणापेक्षया साधारणत्वं ह्येकशब्दार्थः। न हि नीलान्युत्पलानीत्यत्र नीलत्वानधिकरणेषु उत्पलत्वं वर्तते। अतस्तत्र सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्॥" —इति॥

अयमर्थः। विभक्त्या ऐक्यबोधनं विभक्तिप्रयोज्यैकत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वम्॥ तच्छब्दादैक्यावगम इति। इदं च तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयाभेदविशिष्टराजत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिरित्यभिप्रायेण॥

यदि—नैयायिकाद्युक्तरीत्या वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्स्वीक्रियते। तथा च—न राजतत्पदयोस्सामानाधिकरण्यापत्तिः। तयोर्भिन्नधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वाभावात्—इत्युच्यते॥ **तदा**—धान्येन धनवान्, राहोश्शिर इत्यादावतिव्याप्तिवारकतया समानविभक्त्येत्यस्य सार्थकता, समानविभक्त्येत्यस्य विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिसजातीयेत्यर्थात्। साजात्यं च—विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना॥ एकत्वं सङ्ख्यारूपमित्यभिप्रायेणाशङ्कते—**नन्विति**। तादात्म्यमेवैक्यपदेन विवक्षितमित्याशयेन समाधत्ते—**मैवमिति**॥

अथात्र—तादात्म्यविषयतायां समानविभक्तिप्रयोज्यत्वाविवक्षणे नीलोत्पलमित्यादिसमासेऽव्याप्तिः । न च तत्र लुप्तस्मृतविभक्तिप्रयोज्यैव तादात्म्यविषयतेति वाच्यम् । तत्पुरुषस्थले कैश्चिल्लुप्तविभक्तिस्मरणाभ्युपगमेऽपि कर्मधारयस्थले कैरपि तदनभ्युपगमात्—**इति चेन्न**॥ समानविभक्तिप्रयोज्येत्यनेन तादृशविभक्त्यप्रयोज्यत्वसंसर्गावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । समासस्थले तादात्म्यनिष्ठसांसर्गिकविषयतायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वात् । अत्र पूर्वोक्तरीत्या घटः कुम्भ इत्यादौ गजशिरोदेशत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थापकत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय तत्पदजन्योपस्थितिविशिष्टोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं तत्पदनिरूपितशक्तिविशिष्टशक्तिनिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं वेति पूर्वोक्तलक्षणयोर्निष्कर्षो बोध्यः । उपस्थितावुपस्थितिवैशिष्ट्यं च—स्वविषयतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयकत्वस्वप्रयोज्याविषयतानिरूपिततादात्म्यानिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन । शक्तौ शक्तिवैशिष्ट्यं च—स्वानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वप्रयोज्यविषयतानिरूपिततादात्म्यानिष्ठाविभक्तिप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेनेति ॥

तत्र—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति **शाण्डिल्यविद्यावाक्यम्** । तत्र सर्वशब्दः सर्वशरीरकपरः । तदेकदेशे सर्वस्मिन्निदंपदार्थस्य प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयः । इदंपदार्थविशेषितसर्वपदार्थे प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभिन्नसर्वशरीरकत्वावच्छिन्ने ब्रह्मपदार्थस्याभेदेनान्वयः । विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे च—प्रथमान्तब्रह्मपदार्थस्य ब्रह्मतादात्म्यस्य आश्रयतासम्बन्धेनान्वयः ॥ जायत इति जम्, लीयत इति लम् । जलशब्दौ डप्रत्ययान्तौ ।

अनिति जीवतीत्यन्, क्विबन्तोऽयं शब्दः । जं च लं च अन् च जलानिति समाहारद्वन्द्वः ॥

न च–उत्पत्त्याश्रयलयाश्रयादिरूपाणां जलादिपदार्थानां भेदाभावात् द्वन्द्वो न सम्भवति, द्वन्द्वसमासस्य पदार्थभेदव्याप्यत्वात्–इति वाच्यम् । पदार्थभेदाभावेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव प्रमाणप्रमेयेत्यादाविव द्वन्द्वोपपादनसम्भवात् । ततश्च तस्य जलानिति षष्ठीतत्पुरुषः । जलादिपदार्थैकदेशजनिलयस्थितिषु च तच्छब्दार्थब्रह्मप्रयोज्यत्वावच्छिन्नस्याभेदसम्बन्धेनान्वयः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येव द्वन्द्वादौ श्रूयमाणस्यापि प्रत्येकमभिसम्बन्धस्य 'चक्रे तच्छत्रुमित्रे' इत्यादौ दृष्टत्वात् । इतिशब्दार्थश्च हेतुत्वं, तच्च ज्ञानज्ञाप्यत्वम् । तदेकदेशज्ञाने तज्जलानित्यन्तार्थस्य तज्जत्वतल्लत्वतदन्त्वावच्छिन्नस्य प्रकारतासम्बन्धेनान्वयः, तादृशज्ञानज्ञाप्यत्वस्य ब्रह्मणि तत्तादात्म्ये वाऽन्वयः । खल्वर्थश्च यतो वेत्यादिप्रमाणजन्यप्रमितिविषयत्वरूपं प्रमाणप्रसिद्धत्वम् । तस्य च तज्जत्वाद्यवच्छिन्ने हेतौ ब्रह्मणि तत्तादात्म्ये वा साध्ये चान्वयात् प्रमाणप्रसिद्धतज्जत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टप्रमाणप्रसिद्धब्रह्माभिन्नं तादृशज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टप्रमाणप्रसिद्धतत्तादात्म्यवद्वा इदं सर्वमिति बोधः । अत्र च परिदृश्यमानसर्वशरीरकत्वावच्छिन्ने ब्रह्मणस्तादात्म्येन तत्तादात्म्यस्य वा आश्रयतासम्बन्धेन साध्यत्वं, तत्र ब्रह्मजातत्वावच्छिन्नादिकं तादात्म्येन ब्रह्मजातत्वादिकं वा स्वरूपसम्बन्धेन हेतुः । तादृशहेतोश्च स्वरूपासिद्धिवारणाय साध्यस्य चाबाधितत्वसूचनाय खलुशब्द इति पर्यवसानम् ॥

उक्तं च सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यत्र भाष्ये—

"ब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मणि लीनत्वात् ब्रह्माधीनस्थितिकत्वाच्च हेतोर्ब्रह्मात्मकं सर्वं खल्विदं जगदित्युक्ते यस्माज्जगज्जन्म-

स्थितिलयाः वेदान्तेषु प्रसिद्धाः, तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते; तच्च परमेव ब्रह्म ॥" —इति ॥

अत्र टीका—"इतिशब्देन हेतुतयोक्तत्वात् जन्मादीनां प्रमाणसिद्धत्वं, प्रमाणप्रसिद्धस्यैव हि हेतुता, तत्कृततादात्म्यस्य प्रसिद्धत्वं खलुना सिध्यति ॥" —इति ॥

अत्र यद्यपि—अर्थापत्त्या हेतौ प्रमाणसिद्धत्वस्य भानं स्वीकृतं, न खलुना। तथाऽपि 'आक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात्' इति भाष्यानुरोधेन शब्दशक्त्या भानासम्भवस्थल एवार्थापत्तेः स्वीकरणीयतया हेतौ खलुशब्देन प्रसिद्धत्वभानं युक्तम्। न चैवं टीकाविरोधः, हेतुतयोक्तत्वात्; "हेतुतयोक्तत्वादपि" इत्यर्थाङ्गीकारेण अपिशब्देन खलुशब्दस्य सङ्गृहीतत्वात्। अत्र तज्जत्वादीनां प्रत्येकमेव हेतुत्वं, न मिलितानां; वैयर्थ्यात्। अत्र तज्जत्वं—तदभिन्नत्वे सति तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वरूपं तदुपादेयत्वम्। तेन ब्रह्मजन्यत्वमात्रस्य तत्तादात्म्यशून्ये घटादौ सत्त्वेन उक्तसाध्यव्यभिचारेऽपि न क्षतिः। स्थूलावस्थाविशिष्टब्रह्मणश्च उत्पत्तिरस्त्येव, बहुस्यामिति बहुत्वावस्थाविशिष्टस्वोत्पत्तेस्सङ्कल्पितत्वात्; स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिशरीरे च विशिष्टब्रह्माधिकरणतैव प्रवेश्या। तेन ब्रह्माधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। तल्लत्वमपि—तदात्मकनाशप्रतियोगित्वम्। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणो नाशः; उपादानस्यैव कार्यनाशरूपत्वात् कपालत्वाद्यवस्थाविशिष्टमृद एव घटनाशरूपत्वात्। तथा च—सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मात्मकनाशप्रतियोगित्वस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार्ये सत्त्वमव्याहतम् ॥

न चैवं—ब्रह्मणो विनाशप्रतियोगित्वे तदप्रतियोगित्वबोधिकायाः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेर्विरोध इति—वाच्यम्। विशिष्टे

ब्रह्मणि नाशप्रतियोगितायाः पर्याप्तत्वेऽपि शुद्धविशेष्ये तदपर्याप्तेः। सत्यं ज्ञानमित्यादेश्च शुद्धविषयत्वात् अत्र अनन्तपदार्थकाला-परिच्छेदस्य ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितापर्याप्त्यनधिकरणत्वरूपत्वात्। तदन्त्वं च—तत्सङ्कल्पप्रयुक्तस्थितिमत्त्वं। स्थितिश्च—स्वाधिकरण-क्षणध्वंसाधिकरणक्षणसम्बन्धरूपद्वितीयक्षणसम्बन्धः ॥

यद्यपि—ब्रह्मसङ्कल्पप्रयुक्तनिरुक्तस्थितिमत्त्वरूपं ब्रह्मतादात्म्यशून्ये घटादौ व्यभिचरति। तथाऽपि—स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रयोज्यत्वोभय-सम्बन्धेन ब्रह्मसङ्कल्पविशिष्टनिरुक्तस्थितिमत्त्वस्यैव तदन्त्वरूपत्वान्न दोषः ॥

एतेन—सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ बाधार्थं सामानाधिकरण्यं ; यथा हि स्थाणुश्चोर इत्यादौ स्थाणुपदं स्थाणुज्ञाननिवर्त्यपरं, त्वद्दृष्टश्चोरः स्थाणुज्ञाननिवर्त्य इत्यर्थः। एवं—सर्वं खल्विदमित्यत्रापि ब्रह्मपदं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यपरं, तत्र हेतुस्तज्जलानिति। यत्र ब्रह्मजन्यत्वं तत्प्रयुक्तनाशप्रतियोगित्वं तत्प्रयुक्तस्थितिमत्त्वं वा, तत्र ब्रह्मज्ञान-निवर्त्यत्वमिति व्याप्तेः। ब्रह्मपदस्य तत्तादात्म्यपरत्वं न सम्भवति, तज्जलानिति हेत्वनन्वयापत्तेः। ब्रह्मजन्यत्वादेस्तत्तादात्म्यव्याप्यत्वा-भावात् घटादौ व्यभिचारात्—इति **निरस्तम्** ॥ उक्तरीत्या घटादिव्यावृत्तब्रह्मजन्यत्वादेरेव ब्रह्मतादात्म्यरूपसाध्ये हेतुत्वसम्भवात् ब्रह्मपदस्य तज्ज्ञाननिवर्त्यपरत्वे लक्षणापत्तेरिति। सर्वपदस्य सर्व-शरीरकपरत्वं च लक्षणां विनैवोपपादयिष्यते। अत्र पक्षता-वच्छेदकीभूतं सर्वशरीरकत्वं च न सर्वत्वाश्रयशरीरकत्वम्, तस्य जीवसाधारण्येनाव्यावर्तकत्वात् ॥

ननु—प्रमेयत्वव्यापकस्वनिष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथ-क्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितप्रतियोगिताकत्वरूपं प्रमेयत्वव्यापकशरीरता-निरूपकत्वं तत्। तच्छरीरकत्वं हि—तन्निष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगि-

ताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वम्; चैत्रस्येदं शरीरमित्यादौ चैत्रनिष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितावदिदम् —इति बोधात्। तत्र ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगिताश्रयः शरीरपदार्थः। तदेकदेशे अनुयोगितायां च षष्ठ्यन्तार्थस्य चैत्रवृत्तित्वस्यान्वयः। यस्य पृथिवी शरीरमित्यादौ यन्निष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितावती पृथिवीति बोधः अत्र–ज्ञानं एतस्य शरीरमिति व्यवहारापत्तिः; सिद्धान्ते धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वेन शरीरात्मनोरिव ज्ञानात्मनोरपि अपृथक्सिद्धिसम्बन्धसत्त्वेन द्रव्यत्वसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगितावत्त्वात्। तद्वारणाय ज्ञानावच्छिन्नत्वनिवेशः। ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य आत्मगतपरिमाणादौ सत्त्वात् परिमाणमेतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय प्रतियोगित्वे द्रव्यत्वसमानाधिकरणत्वनिवेशः। श्रीभाष्योक्तलक्षणत्रयफलितमिदमेव शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्; अन्यथा–यथाश्रुतलक्षणत्रयस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे शरीरशब्दस्य शक्तित्रयापत्तेः, अन्यतमस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे "आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि" इति भाष्यविरोधात्॥ तदुक्तं **न्यायसिद्धाञ्जने**—

> "अत्रेदं चतुर्थमपि लक्षणत्रयफलितं भाष्यकाराभिप्रेतं लक्षणमुच्यते। यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणं द्रव्यं, तत्तस्य शरीरम्। आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि अपृथक्सिद्धेरेव अवान्तरभेदा इह विवक्षिताः" —इति॥

तथा च प्रमेयत्वव्यापकनिरुक्तशरीरतानिरूपकत्वमेव सर्वशरीरकत्वम्—इति चेत्॥

मैवम् ॥ निरुक्तशरीरत्वस्य गुणादिसाधारण्याभावेन प्रमेयत्वव्यापकत्वाप्रसक्तेः। नापि द्रव्यत्वव्यापकशरीरतानिरूपकत्वं तत्, ब्रह्मतज्ज्ञानयोरपि द्रव्यत्वसत्त्वेन तत्र तच्छरीरत्वाभावात्। किन्तु ब्रह्मतज्ज्ञानान्यद्रव्यत्वव्यापकस्वनिष्ठज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगिताकत्वरूपं ब्रह्मतज्ज्ञानान्यद्रव्यत्वव्यापकशरीरतानिरूपकत्वमेव सर्वशरीरकत्वम्। तत्र इदंपदस्य प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितब्रह्मतज्ज्ञानान्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नपरत्वेन सर्वपदस्य सर्वद्रव्यशरीरकपरत्वेन च उक्तार्थलाभसम्भवात्। निरुक्तसर्वशरीरकत्वावच्छिन्ने च सर्वपदस्य शक्तिरेव; घटादिपदानामपि घटादिनिष्ठद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताश्रयत्वरूपघटादिशरीरकत्वावच्छिन्न एव शक्तेः, घटत्वावच्छिन्ने च निरूढलक्षणायाः स्वीकारात्। 'अमरा निर्जराः' इत्यादिकोशश्च अमरादिपदानां देवत्वाद्यवच्छिन्ने निरूढलक्षणाग्राहक एव, न शक्तिग्राहकः। तद्ग्राहकाणि च–'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः', 'वचसां वाच्यम्'—इत्यादिप्रमाणानि आकरादावुक्तानि ॥

उक्तं च अविरोधलक्षणे सूत्रकृता—

"चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" —इति ॥

अयमर्थः। चराचरव्यपाश्रयः–जङ्गमस्थावरविषयकः तत्तच्छब्दव्यवहारः, भाक्तः–कोशादिना गृहीतनिरूढलक्षणाधीन एव; तद्भावभावित्वात्–ब्रह्मरूपशक्यार्थप्रतीत्यनन्तरभावित्वात्, अभाक्तव्यवहारस्येति शेषः।

तथा च–वेदान्तश्रवणात्प्राक् ब्रह्मणि शक्तिग्रहासम्भवेन शक्त्यधीनव्यवहारासम्भवात् जङ्गमस्थावरादिविषयकः सर्वोऽपि व्यवहारो

निरूढलक्षणाधीन एव । तथा च सर्वशब्दस्य शक्त्यैव सर्वशरीरक-परत्वमुपपन्नम् ॥

अत्र हेतुत्वबोधकस्य इतिशब्दस्य आवृत्त्या अनुमितिरर्थः; तस्याश्च शान्तपदार्थद्वेषाभावाश्रयैकदेशद्वेषाभावे प्रयोज्यतासम्बन्धेनान्वयः । इतिशब्दार्थानुमितौ च ब्रह्मतादात्म्यविशेषितसर्वशरीरकत्वावच्छिन्नस्य विषयितासम्बन्धेनान्वयः । शमस्य च स्वसामानाधिकरण्यस्वसमान-कालीनत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थोपासने धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयः ॥

तथा च—ब्रह्मजन्यत्वादिज्ञानज्ञाप्यब्रह्मतादात्म्यविशिष्टसर्वशरीरक-त्वावच्छिन्नविषयकानुमितिप्रयोज्यद्वेषाभावाश्रयः उक्तोभयसम्बन्धेन द्वेषाभावविशिष्टकृतिसाध्योपासनाश्रय इति बोधः । ब्रह्मणस्सर्वशरीर-कत्वज्ञाने सर्वस्मिन् स्वेष्टसाधनत्वज्ञानोत्पत्त्या इष्टसाधनताज्ञानस्य द्वेषं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् द्वेषाभावं प्रति प्रयोजकत्वोपपत्तिः । उपासनस्य कर्मसाकाङ्क्षत्वेन अनुषक्तस्य ब्रह्मपदस्य विभक्तिपरिणामेन धात्वर्थेऽन्वयात् ब्रह्मविषयकोपासनलाभः ॥

न च—सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्र सकलपदानां द्वितीयान्ततां स्वीकृत्य धात्वर्थेऽन्वयवर्णनमेव युक्तमिति—वाच्यम् । सर्वमिदं ब्रह्मखल्विति प्रसिद्धवन्निर्देशेन तादृशवाक्यघटकपदानां द्वितीयान्तत्वेनाप्रतीतेः । सर्वान्तर्यामित्वविशिष्टब्रह्मण उपासने कर्मतयाऽन्वये सर्वात्मत्व-रूपगुणावरुद्धे गुणान्तरविधानासम्भवेन "स क्रतुं कुर्वीत मनो मयः प्राणशरीरः" इत्यादिना विधीयमानानां मनोमयत्वादिगुणानां तत्रान्वयानुपपत्तेः, उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे गुणान्तरविधानायोगात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्यस्य मोक्षहेतु-भूतोपासनविधायकत्वस्य स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्य तादृशोपासनानुवादेन गुणविधायकतायाश्च सिद्धान्तसिद्धत्वात् ॥

उक्तं च सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यत्र श्रीभाष्ये—

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यत्रैव उपासनं विधीयते सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तस्सन् उपासीतेति । स क्रतुं कुर्वीतेति तस्यैव गुणोपादानार्थोऽनुवादः । उपादेयाश्च गुणा मनोमयत्वादयः । अतस्सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपासीत–इति वाक्यार्थः ॥" —इति ॥

अत्र सर्वात्मकं ब्रह्मेत्यस्य सर्वात्मकत्वोपलक्षितं ब्रह्मोपासीतेत्यर्थः ; सर्वात्मत्वस्य उपासने प्रकारतयाऽन्वये उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे गुणान्तरविधानासम्भवेन उक्तानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् । गुणोपादानार्थः–गुणविधानार्थः । उपादेयाः–विधेयाः ॥

उक्तं च तत्र टीकायां—

"ननु–उपासनविधेरुत्पत्तिशिष्टसर्वात्मकत्वगुणावरोधान्मनोमयत्वादीनां नोपास्याकारत्वम्–इति चेन्न । सर्वात्मकत्वस्य उपासनविधिवाक्यस्थत्वाभावात् । तज्जत्वतल्लत्वतदन्त्वैः सर्वमिदं ब्रह्मखल्विति निर्देशः उपासनविध्येकवाक्यत्वं निवारयति, न ह्युपासीत खल्विति वचनव्यक्तिर्घटते ॥"—इति ॥

ननु—उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धेऽपि गुणान्तराणां विधेयतया शाब्दबोधप्रयोजकसामग्रीसत्त्वे तेषां विधानसम्भवादुक्तनियमो निर्युक्तिकः–इति चेन्न । गुणविशिष्टे उपासने प्रतिपन्ने तत्र गुणान्तरजिज्ञासानुदयेनाकाङ्क्षाविरहात्, जिज्ञासाया एवाकाङ्क्षारूपत्वात् स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन गुणविषयकान्वयबोधं प्रति स्वनिष्ठविधेयतानाश्रयस्यानिष्पाद्यस्वसजातीयगुणस्य स्वनिष्ठविधेयताश्रयत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन तादृशप्रतिबन्धकाभावघटितसामग्रीविरहाच्च ॥

अत्र—चरमसम्बन्धघटकस्वपदं उत्पत्तिशिष्टगुणपरं, इतरत्सर्वं गुणान्तरपरम्। 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र आमिक्षारूपोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे यागे वाजिनरूपगुणान्तरस्य विधानं न सम्भवतीति तद्विशिष्टयागान्तरविधायकं वाजिभ्यो वाजिनमिति वाक्यमिति—**गुणाधिकरणे सिद्धान्तितम्**॥

तत्र हि—स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन वाजिनरूपगुणान्वयबोधं प्रति वाजिननिष्ठविधेयतानाश्रयवाजिनानिष्पाद्यवाजिनसजातीयामिक्षारूपगुणस्य स्वनिष्ठविधेयताश्रयत्वसम्बन्धेन यागे सम्बद्धस्य प्रतिबन्धकत्वं, विशिष्टविधिस्थले सर्वत्र विशेषणविशेष्ययोरेकस्या एव विधेयतायाः पर्याप्तेः आमिक्षानिष्ठविधेयताश्रयत्वं यागस्योपपन्नम् ॥

अत्र स्वनिष्ठविधेयतानाश्रयत्वानिवेशाद्गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिस्थले बोधस्य नानुपपत्तिः, तत्र गुणद्वये यागे चैकस्या एव विधेयतायाः पर्याप्तेः। उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवरुद्धेष्वाग्नेयादिषु 'व्रीहिभिर्यजेत' 'यवैर्यजेत' इत्यादिवैकल्पिकविध्यवगतव्रीह्याद्यन्वयबोधोपपत्तये स्वानिष्पाद्यत्वनिवेशः, पुरोडाशस्य च व्रीहिनिष्पाद्यत्वेन तदनिष्पाद्यत्वाभावात्। 'सोमेन यजेत' इत्युत्पत्तिशिष्टसोमाद्यवरुद्धयागे ऐन्द्रवाय्वादिवाक्यैर्देवतान्वयबोधोपपत्तये स्वसाजात्यनिवेशः। साजात्यं च—द्रव्यत्वदेवतात्वादिरूपेणेति। तथा च—प्रकृतेऽपि उत्पत्तिशिष्टसर्वात्मत्वविशिष्टोपासने मनोमयत्वादिगुणानां विधानासम्भवात् सर्वात्मत्वस्य नोत्पत्तिवाक्ये निवेशो युक्तः॥

ननु—अत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति विहितोपासनानुवादेन गुणविधायकं स क्रतुमित्यादिवाक्यमिति तावन्न युक्तम्। मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिरूपगुणानां विधेयानां भेदेन वाक्यभेदापत्तेः। किन्तु मनोमयत्वादिविशिष्टोपास-

१. (द्वि.) विधेयत्वात्.

नान्तरस्यैव विधायकमित्यङ्गीकर्तुं युक्तं, तदानीं विशिष्टनिष्ठाया विधेयताया ऐक्येन वाक्यैक्यनिर्वाहात्। अत एव—'उप सद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति वाक्यस्य, 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति वाक्यान्तरप्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन उपसद्यागकरणकत्वमासरूप-कालोभयविधाने वाक्यभेदापत्त्या तदुभयविशिष्टकर्मान्तरस्यैव विधायकं तद्वाक्यम्—इति मीमांसकैस्सिद्धान्तितम्॥ उक्तं च—

"प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥" —इति ॥

—इति चेत् ॥

अत्र केचित्—मनोमयत्वादिगुणानामेव प्रकारितासम्बन्धेन उपासने विधानाङ्गीकारे ब्रह्मविशेष्यकस्य धर्म्यन्तरे मनोमयत्वादिगुण-प्रकारकस्य समूहालम्बनोपासनस्य मोक्षहेतुतावारणाय मनोमयत्वादि-गुणनिष्ठप्रकारतानिरूपितब्रह्मनिष्ठविशेष्यताकत्वस्यैकस्यैव विधेयतायाः स्वीकरणीयतया वाक्यभेदविरहात् मनोमयत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपित-ब्रह्मनिष्ठविशेष्यताकत्वरूपविशिष्टपदार्थे विधेयतायाः पर्याप्तत्वेन तद्घटकेषु मनोमयत्वादिष्वपि विधेयतासत्त्वादुपादेयाश्च मनोमय-त्वादय इति भाष्यस्य न विरोधः ॥

न च—ब्रह्मनिष्ठविशेष्यताकत्वस्यापि पूर्ववाक्येन प्राप्तत्वात्तादृश-विशेष्यतांशे निरूपितत्वसम्बन्धेन मनोमयत्वादिप्रकारतानामेव विधेयताया वाक्यभेदापत्तिर्दुर्वारैवेति—वाच्यम् । तावताऽपि मनो-मयत्वादिगुणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्यैकस्यैव विशेष्यतांशे विधान-सम्भवेन वाक्यैक्यनिर्वाहात्, ब्रह्मनिष्ठविशेष्यताया ऐक्येन तदा-त्मकनिरूपितत्वस्याप्यैक्यात् ॥

वस्तुतस्तु—ब्रह्मविशेष्यकत्वविशिष्टोपासने मनोमयत्वादिप्रकार-कत्वमेव विधेयं, क्रतुशब्दार्थोपासने अन्वयार्थं मनोमय इत्यस्य

षष्ठयन्तत्वेन परिणामस्वीकारस्यावश्यकत्वेन षष्ठयन्तमनोमयशब्दे च मनोमयत्वादिप्रकारकत्वस्य बोधनात् । उक्तसमूहालम्बने च ब्रह्मविशेष्यकत्वावच्छेदेन मनोमयत्वादिप्रकारकत्वम्—इति तद्व्युदासः मनोमयत्वादिप्रकारकत्वं च तन्निष्ठप्रकारतानिरूपकत्वं ; निरूपकत्वस्य च ज्ञानस्वरूपत्वेनैक्यान्न विधेयभेदः । इत्थं च—तस्यैव गुणोपादानार्थोऽनुवादः—इति भाष्यस्य उपासनस्योद्देश्यताबोधकस्य न विरोधः ॥ —इत्याहुः ॥

ततश्च—सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वशब्दस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वात् सर्वपदब्रह्मपदयोः सामानाधिकरण्यं मुख्यमेवेति सिद्धम् एवं तत्त्वमसीत्यादावपि शरीरिशरीरभावनिबन्धनमेव सामानाधिकरण्यम् ॥

यद्यपि—तत्त्वमसीत्यादौ सामानाधिकरण्यं नास्ति, तत्त्वंपदार्थयोरभेदबोधविरहात् । तत्र ह्यसधात्वर्थः सत्त्वं, तच्च सिद्धान्ते प्रमाविषयत्वमेव । उक्तं च **अद्रव्यसरे सर्वार्थसिद्धौ**—

"तत्त्वतो निरूपणे प्रामाणिकत्वातिरेकेण सत्त्वमन्यन्नास्ति, प्रामाणिकत्वमेव सत्त्वम् ॥" —इति ॥

तादृशसत्त्वरूपधात्वर्थघटकीभूतप्रमायामभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन तत्पदार्थस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टब्रह्मणोऽन्वयः । तादृशप्रमाविषयत्वरूपधात्वर्थान्विताख्यातार्थाश्रयत्वस्य त्वंपदार्थे श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मन्यन्वय इति ब्रह्मनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रमाविषयत्वाश्रयः श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मेति बोधः ॥ यद्वा—स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यधर्म एव असधात्वर्थः, तादृशश्च धर्मः तद्व्यक्तित्वमेव, तद्व्यक्तित्वरूपधात्वर्थे च तत्पदार्थस्य ब्रह्मण आधेयतयाऽन्वयः । शेषं पूर्ववत् ॥ अत्र कल्पे ब्रह्मवृत्तितद्व्यक्तित्वाश्रयत्ववान् श्वेतकेतुशरीरक-

परमात्मा—इति बोधः। एवं च तत्त्वंपदार्थयोः परस्परमभेदान्वयबोधाभावात् सामानाधिकरण्यं न सम्भवति ॥

न च—अत्र तत्पदार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येण त्वंपदार्थेऽप्यभेदान्वयबोधाङ्गीकारान्नानुपपत्तिः; प्रथमान्तविशेष्यविशेषणवाचकपदसमभिव्याहृतासधातुभूधातुसमभिव्याहारस्थले तथा व्युत्पत्तिकल्पनात् घटो नीलो भवतीत्यादावपि सामानाधिकरण्यमिति—वाच्यम्। विशेष्यान्विते धर्मिपारतन्त्र्येण विशेषणान्वयस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्थले स्वीकारेऽपि विशेष्यानन्विते तदनभ्युपगमात्। प्रकृते तत्पदार्थविशेष्यस्य असधात्वर्थस्य आख्यातार्थेऽन्वयेन त्वंपदार्थे अन्वयविरहात् तत्र तत्पदार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयासम्भवात् ॥

तथाऽपि—प्रकृते आख्यातस्य निरर्थकत्वमित्यभिप्रायात् धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयसम्भवात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नम्। सिद्धान्ते अर्थापत्त्यधीनभानस्य स्वीकारात् ब्रह्मनिष्ठाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकप्रमाविषयत्वाश्रयत्वं ब्रह्मवृत्त्यसाधारणधर्माश्रयत्वं वा त्वंपदार्थस्य तादात्म्येन ब्रह्मान्वितत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्त्या तादात्म्येन ब्रह्मणस्त्वंपदार्थे भानान्नानुपपत्तिः ॥

वस्तुतस्तु—आख्यातस्य निरर्थकत्वे ब्रह्मवृत्तितद्व्यक्तित्वस्य ब्रह्माभेदरूपत्वेन ब्रह्मपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितासधातुप्रयोज्यतद्व्यक्तित्वरूपतादात्म्यनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वात् त्वंपदस्य तत्पदसामानाधिकरण्यमुपपन्नम्। पूर्वोक्तलक्षणे च विभक्त्यप्रयोज्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्थाने विभक्त्यप्रयोज्यत्व-धात्वप्रयोज्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतत्त्रितयाभावनिवेशेन प्रकृतेऽप्युक्तलक्षणसम्भवात् ॥ एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं **जिज्ञासाधिकरणश्रीभाष्ये**—

"तत्पदं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं जगत्कारणं ब्रह्म परामृशति 'तदैक्षत बहुस्याम्' इत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात्। तत्स-

मानाधिकरणं त्वंपदं च अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति ॥" —इति ॥

आनन्दमयाधिकरणभाष्येऽपि—

"तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्ये तत्पदं जगत्कारणभूतं सत्यसङ्कल्पं सर्वकल्याणगुणाकरं निरस्तसमस्तहेयगन्धं परमात्मानमाचष्टे । त्वमिति च तमेव सशरीरजीवशरीरकमाचष्ट इति सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् ॥" —इति ॥

सर्वज्ञं—उभयावृत्तिधर्मत्वव्यापकनिरवच्छिन्नविषयताकज्ञानाश्रयं; तेन प्रमेयत्वादिना सर्वविषयकज्ञानाश्रयत्वस्यास्मदादिसाधारण्येऽपि न क्षतिः ॥

यदि च—जीवज्ञाने यादृशी यादृशनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयता, सा सर्वाऽपि भगवज्ज्ञाने स्वीक्रियते । न च—विशकलिततत्तत्पदार्थज्ञानेनैव ब्रह्मणस्सार्वज्ञ्यनिर्वाहे निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताकज्ञानाङ्गीकारो व्यर्थ इति—वाच्यम् । तथा सति ब्रह्म भूतलं घटवत्तया जानातीति व्यवहारानुपपत्तिरित्युच्यते ॥ **तदा**—भ्रमान्यवृत्तिविषयितात्वव्यापकस्वनिरूपिताधेयताकज्ञानाश्रयत्वं सर्वज्ञत्वम्। स्वपदं ज्ञानपरमिति बोध्यम् । अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन फलविशिष्टस्वीयसङ्कल्पसामान्यकत्वं—सत्यसङ्कल्पत्वम् ॥

अथ—अस्य स्वर्गो भूयादित्याकारकभगवत्सङ्कल्पस्यैव यागादिजन्यपुण्यरूपत्वेन कीर्तनादिना तस्य नाशाङ्गीकारात् स्वीयसङ्कल्पसामान्यान्तर्गतकीर्तननाश्यसङ्कल्पे उक्तसम्बन्धेन फलविशिष्टत्वाभावादसम्भवः—**इति चेन्न** ॥ पुण्यपापभिन्नत्वस्य स्वीयसङ्कल्पे निवेशेन सामञ्जस्यात् कल्याणगुणत्वव्याप्यजातित्वव्यापकस्वनिरूपिताधेयतासामानाधिकरण्यकत्वं—सर्वकल्याणगुणाकरत्वम् । सिद्धान्ते अतिरिक्तजात्यस्वीकारेऽपि तावद्विषयकज्ञानस्यैव तत्रतत्र जातिरूपत्वमित्यस्य

जातिवादे स्पष्टत्वात् ॥ तेन जीववृत्तिकल्याणगुणानां ब्रह्मावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नहेयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं—निरस्तसमस्तहेयगन्धत्वम् ॥

अथ—पूर्ववाक्यात् यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नान्वयबोधः तद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वस्य 'शुक्ला शोभनाक्षी पूर्णशृङ्गा घटोध्नी गौस्तामानय' इत्यादौ तच्छब्दे दृष्टत्वेऽपि पूर्ववाक्यजन्यबोधाविषयधर्मावच्छिन्नोपस्थापकत्वं न दृष्टमिति प्रकृते 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यनेन पूर्ववाक्येन जगत्कर्तृत्वप्रकारकबोधोदयेन तद्विशिष्टपरामर्शकत्वसम्भवेऽपि सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टोपस्थापकत्वं तच्छब्दस्य न सम्भवति—**इति चेन्न** । सङ्कल्पाधीनजगत्कर्तृत्वं सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वाभ्यां विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्त्यैव पूर्ववाक्यजन्यबोधे तयोर्ब्रह्मांशे प्रकारतया भानोपपत्तेः । समस्तकल्याणगुणाकरत्वनिरस्तसमस्तहेयगन्धत्वयोरर्थापत्त्या भानं च परब्रह्मविषयकशाब्दसामान्य एव क्लृप्तम् ॥

उक्तं च **न स्थानतोऽपीत्यत्र भाष्ये**—

> "पृथिव्यादिस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणोऽपुरुषार्थगन्धो न सम्भवति । कुतः ? **उभयलिङ्गं सर्वत्र हि** । यतः, सर्वत्र—श्रुतिस्मृतिषु, परं ब्रह्म, उभयलिङ्गं—उभयलक्षणं, अभिधीयते ; निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वोभयलक्षणोपेतमित्यर्थः ॥" —इति ॥

अयमर्थः । ब्रह्म स्थानप्रयुक्तदोषसामान्याभाववत्, स्वविशेष्यकत्वविशिष्टश्रुतिस्मृतिजन्यबोधत्वव्यापकोभयलिङ्गप्रकारताकत्वात् ; यत् स्वविशेष्यकत्वविशिष्टश्रुत्यादिजन्यबोधत्वव्यापकयद्धर्मप्रकारताकं, तत् तादृशधर्मवदिति सामान्यव्याप्तौ—जीवत्वविशिष्टजीवो दृष्टान्तः ।

तत्र स्वविशेष्यकत्वविशिष्टश्रुत्यादिजन्यबोधत्वव्यापकजीवत्वप्रकारताकत्वस्य जीवत्वविशिष्टत्वस्य च सत्त्वात् ॥

न च—एवमुक्तानुमानेन उभयलिङ्गघटकदोषसामान्याभावसिद्धावपि स्थानप्रयुक्तदोषाभावरूपतद्विशेषाभावासिद्धिरिति—वाच्यम्। सिद्धान्ते विशेषाभावकूटस्यैव सामान्याभावरूपत्वेन तादृशसामान्याभावसिद्धौ तद्घटकविशेषाभावस्यापि सिद्धेः। विशेषाभावसूचनायैव सूत्रे **अपि**-शब्दः ॥ तथा च—श्रुत्यादिजन्यबोधे सर्वत्र क्वचिच्छब्दात् क्वचि-दर्थापत्त्या उभयलिङ्गभानमभ्युपगन्तव्यम् ॥

एवं च—उक्ताधिकरणन्यायेन उभयलिङ्गभानस्य सार्वत्रिकत्वात् तदंशे कण्ठोक्तिर्नात्यन्तापेक्षितेत्यभिप्रेत्य **जिज्ञासाधिकरणभाष्ये** उभयलिङ्गानुक्तिरिति—बोध्यम् ॥ तस्मात्तत्त्वमसीत्यस्य पूर्ववाक्य-जन्यबोधे अर्थापत्त्या उभयलिङ्गस्य भानात्तत्र तच्छब्देन तद्विशिष्ट-ब्रह्मपरामर्शसम्भवः ॥

उक्तं च—**आनन्दमयाधिकरणटीकायाम्**—

"तदैक्षत तदसृजतेति यथासङ्कल्पं सृष्टिश्रवणेन सत्यसङ्कल्प-त्वादिगुणानामतिरोहितत्वावगमात् तिरोधायकहेयसम्बन्धा-नर्हत्वमर्थसिद्धमित्यभिप्रायेण निरस्तनिखिलदोषत्वमुक्तम्। जगद्व्यापारौपयिकगुणान्तराणामन्यत्र कण्ठोक्तानां सद्विद्यायां गतिसामान्यन्यायादर्थसिद्धत्वमित्यभिप्रेत्योक्तम्—**अनवधि-केति** ॥" —इति ॥

तथा च—अतिरोहितसत्यसङ्कल्पत्वं तिरोधायकहेयानर्हत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्त्या, निरस्तनिखिलदोषत्वस्य कारणतावच्छेदकीभूत-ब्रह्मत्वघटकगुणकृतब्रह्मत्वरूपानन्तगुणवत्त्वं विना जगत्कारणत्व-मनुपपन्नमित्यर्थापत्त्या च, कल्याणगुणाकरत्वस्य पूर्ववाक्यजन्यबोधे भानात् एतद्वाक्यघटकतच्छब्देन तद्विशिष्टपरामर्शसम्भवतीति—भावः ॥

आनन्दमयाधिकरणभाष्ये—परमात्मानमित्यत्र परमशब्देन सर्वज्ञत्वाभिधानान्न न्यूनता। ततश्च तत्त्वमसीत्यत्र सर्वज्ञत्वादिविशिष्टतत्पदार्थभेदस्य त्वंपदार्थे श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मनि बोधादुदाहृतभाष्यद्वयसिद्धं तत्त्वंपदयोस्सामानाधिकरण्यं निष्प्रत्यूहम् ॥

अत्र च त्वंपदार्थमुख्यविशेष्यकबोधाङ्गीकारान्न मध्यमपुरुषानुपपत्तिः; 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' इत्यनुशासनेन युष्मच्छब्दाप्रयोज्यत्वपदप्रयोज्यत्वोभयाभाववद्युष्मदर्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताविशिष्टप्रकारताप्रयोजकधातूत्तरं मध्यमपुरुषस्वीकारात्। वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वस्वनिरूपितविषयतानिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन। 'चैत्र त्वं पचसि' इत्यादौ युष्मच्छब्दाप्रयोज्यत्वाभावेन उक्तोभयाभाववती या त्वंपदार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यता स्वनिरूपिताख्यातार्थकृतिनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन, तद्विशिष्टविषयता पाकनिष्ठा; तत्प्रयोजकपचिधातूत्तरं मध्यमपुरुषोपपत्तिः। यत्र—चैत्र सुन्दरोऽसीत्यादौ युष्मच्छब्दाप्रयोगस्थले अर्थापत्त्या त्वंपदार्थस्य भानं, तत्र त्वंपदार्थनिष्ठविशेष्यताया अर्थापत्तिप्रयोज्यत्वेन पदप्रयोज्यत्वाभावेन उभयाभाववत्तया तादृशमुख्यविशेष्यताविशिष्टप्रकारताप्रयोजकासधातूत्तरं मध्यमोपपत्तिः। एतत्स्थलसङ्ग्रहार्थमेव त्वंपदार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यतायां युष्मच्छब्दप्रयोज्यत्वमनिवेश्य उभयाभावनिवेशः। एतत्स्थलसङ्ग्रहायैव सूत्रे **स्थानिनीति** प्रयुक्तम्। ज्ञाधातूत्तराख्यातस्य निरर्थकतामते ज्ञाधातूत्तरं मध्यमनिर्वाहाय सम्बन्धमध्ये स्वनिरूपितत्वनिवेशः। ततश्च तत्त्वमसीत्यत्र आख्यातस्य निरर्थकत्वेऽपि मध्यमपुरुषोपपत्तिः ॥

अथ—यत्र तण्डुलं पचतीत्युक्तमर्थापत्त्या च देवदत्तादिरूपकर्तृलाभः, तत्र देवदत्तनिष्ठविषयतायाः पदप्रयोज्यत्वाभावेन उभयाभाववत्तया तादृशमुख्यविशेष्यताविशिष्टप्रकारताप्रयोजक-

त्वात् पचिधातोस्तदुत्तरं मध्यमपुरुषवारणाय प्रकृतवाक्यजन्यबो[ध]श्रयत्वेन इच्छाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नत्वस्य मुख्[य]विशेष्यतायां निवेशावश्यकतया तत्त्वमसीत्यादौ मध्यमपुरुषानुपपत्तिः श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतायास्सम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्, श्वेतकेतुशरीरावच्छिन्नजीवत्वस्य निरुक्तसम्बोध्यतावच्छेदकत्वेऽपि तच्छरीरकपरमात्मत्वस्य तथात्वाभावात्, वक्तुरुद्दालकस्य सर्वज्ञं परमात्मानं प्रति बुबोधयिषाविरहात्। भगवान्स्वयमेव तद्ब्रवीत्विति प्रष्टारं श्वेतकेतुं प्रत्येव बुबोधयिषोत्पत्तेः श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मन एव प्रष्टृत्वे प्रश्नं प्रति जिज्ञासायास्तां प्रति च अज्ञानस्य कारणतया परमात्मनोऽज्ञत्वमवर्जनीयं स्यात्। अतः पुत्रस्यैव प्रष्टृत्वात्तादृशप्रश्नोत्तररूपेण तत्त्वमसीत्यादिवाक्येन सम्बोध्यत्वं तस्यैव युक्तमिति तच्छरीरकपरमात्मत्वस्य सम्बोध्यतावच्छेदकत्वाभावेन तदवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतामादाय मध्यमपुरुषोपपादनं न सम्भवति ॥

न च—तादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य मुख्यविशेष्यतायां निवेशे तत्रोभयाभावनिवेशनवैयर्थ्यमिति—वाच्यम्। भवच्छब्दप्रयोगस्थले मध्यमवारणाय तदावश्यकत्वात् ॥ न च—अवच्छेदककोटिप्रविष्टानामवच्छेदकत्वकल्पे श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतायां सम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितश्वेतकेतुत्वावच्छिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन मध्यमोपपत्तिरिति--वाच्यम्। तण्डुलं पचतीत्यादौ यत्र त्वत्पुत्रादिरूपार्थस्य अर्थापत्त्या भानं, तत्र त्वत्पुत्रत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतायां सम्बोध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्योक्तोभयाभावस्य च सत्त्वेन तमादाय मध्यमपुरुषापत्तिवारणाय सम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मनिष्ठसाक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्य मुख्यविशेष्यतायां निवेश्यतया तत्त्वमसीत्यत्रानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥

Location.......................... R........

Location.......................... R........